

Franciszek Kłosowski, Jerzy Runge
Uniwersytet Śląski, Katowice

Migracje ludności w miastach województwa śląskiego w latach 1977—2006

Abstract: The paper is an attempt to present in a thorough form migration processes which occurred in towns of Katowice Province in the 1977—2006 period. The analysis was based on the following measures: migration balance, mobility coefficient, coefficient of migration efficiency.

The obtained material indicates a decrease in the size of population movements, showing essential differentiation in both the class of towns size (large, medium, small) and the spatial aspects. Mobility coefficient indicates a dominated position of medium towns in spatial mobility of population in this area. There is a clear zonal character in migration processes, especially in case of western-central part and eastern part of the Province. In the first area population migrations did not disturb too much previous socio-demographic structures, as it took place in the eastern part of conurbation and western-central part of Podbeskidzie.

In migration processes three types of spatial processes may be distinguished: vector-like, two-directional and concentric. The vector-like model appeared to be the most common in Silesia Province. Although in the northern and central part of the Province, vector-like type and two-directional type occur, in the southern part of the Province concentric model is represented. This differentiation of the directions of migration changes confirms lack of a uniform character of socio-demographic transformations, in the studied area, which is often pointed out in literature (Runge, 2005, p. 201).

Key words: migrations, towns of Katowice Province.

Wprowadzenie

Badania nad migracjami ludności w województwie śląskim mają wymiar szczególny. Wielowiekowa historia przemian społeczno-gospodarczych — odby-

wających się w warunkach pogranicza państwowego — doprowadziła do przekształcenia się wczesnośredniowiecznego obszaru peryferyjnego, jakim było pogranicze Śląska, Małopolski i Księstwa Siewierskiego, w formalny region stykowy (do 1939 roku), zaś po 1945 roku w region zintegrowany (Z. Rykiel, 1985, 1991; J. Runge, 2007). Odkrycie, a następnie eksploatacja surowców mineralnych, zwłaszcza węgla kamiennego, wymagały odpowiedniej siły roboczej, co ze względu na niedostateczne lokalne ich zasoby przyczyniło się do zewnętrznego zasilania. Dlatego też migracje ludności stają się niezbędną składową rynku pracy rozważanego tutaj obszaru. Imigracyjny jego charakter, rozpoczęty w drugiej połowie XVIII wieku, trwał praktycznie nieprzerwanie aż do końca XX wieku. Pierwsza faza urbanizacji bądź — jak wskazują socjolodzy — faza modernizacji społecznej, polegająca na dośrodkowym modelu przemian, dobiegła końca. Ekstensywne (zewnętrzne) czynniki rozwoju uległy wyczerpaniu, a zamiast dominacji napływu w kształtowaniu przyrostu rzeczywistego ludności przeważającą rolę odgrywa odtąd — co prawda niewielki — przyrost naturalny. W wyniku nałożenia się na siebie w latach 90. XX wieku fazy niżowej ogólnopolskiego cyklu demograficznego oraz skutków transformacji ustrojowo-gospodarczej po raz pierwszy w historii w 1993 roku miasta województwa śląskiego tracą na znaczeniu jako ośrodki przyciągające migrantów. Coraz bardziej widoczna odtąd przewaga odpływu nad napływem, z jednoczesnym „przejęciem” przez gminy wiejskie decydującej funkcji przyciągania migrantów to niewątpliwie przejaw fazy suburbanizacji (J. Runge, 2005).

Te nowe jakościowo procesy skłaniają do podjęcia próby bardziej wnikliwej analizy migracji ludności w województwie śląskim, zwłaszcza w ostatnich latach. Celem badań jest zatem w miarę syntetyczna charakterystyka owego zjawiska w latach 1977—2006 w rozbiciu na trzy dziesięcioletnie podokresy, tj. lata 1977—1986, 1987—1996 i 1997—2006 na poziomie poszczególnych miast będących aktualnie w obrębie województwa śląskiego. Pierwszy z podokresów odzwierciedla apogeum natężenia migracji, jak i „przejście” do fazy niżowej lat 80., drugi z nich ilustruje lata kryzysu i załamania społeczno-gospodarczego wraz z wejściem w początek transformacji ustrojowej, zaś trzeci podokres prezentuje najnowsze trendy migracyjne, charakterystyczne nie tylko dla regionu katowickiego.

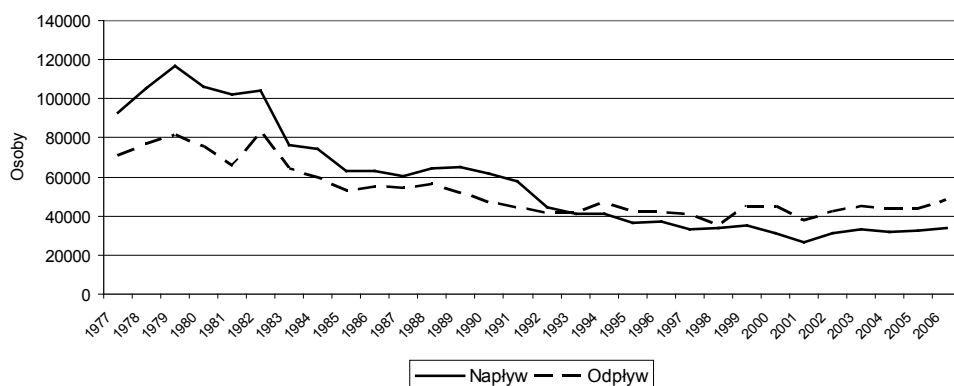
W analizie posłużono się następującymi, klasycznymi miernikami migracji:

- a) bezwzględnym poziomem zjawiska w postaci sumarycznego salda migracji dla wielolecia 1977—2006, jak i wydzielonych podokresów;
- b) względnymi charakterystykami, czyli:
 - saldem migracji przypadającym statystycznie na tysiąc mieszkańców danej miejscowości,
 - współczynnikiem mobilności (ruchliwości), informującym, jaki odsetek ludności zmienił dotychczasowe miejsce zamieszkania, jest on sumą napływu i odpływu, dzieloną przez liczbę ludności danego obszaru;
 - oraz współczynnikiem efektywności migracji, ilustrującym relację między saldem migracji a migracją brutto; mała wartość tego współczynnika świad-

czy o tym, że pomimo znacznych migracji stosunkowo mało osób znajduje na danym obszarze odpowiadające warunki zamieszkania.

Wielkość i dynamika zmian migracyjnych

W badanym okresie mamy do czynienia z wyraźną zmianą jakościową w kształtowaniu się charakterystyk zjawiska migracji (ryc. 1). O ile do 1993 roku napływ migracyjny przeważał nad odpływem, sięgając maksymalnie blisko 120 tys. osób w 1979 roku, o tyle później dominuje odpływ o narastającej skali. W konsekwencji nastąpiła zmiana charakteru migracyjnego obszaru z imigracyjnego na emigracyjny.

Ryc. 1. Saldo migracji w miastach województwa śląskiego w latach 1977—2006

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów US w Katowicach

Rola poszczególnych klas wielkościowych miast w kształtowaniu owych tendencji była zróżnicowana (tab. 1). Miasta duże (powyżej 100 tys. mieszkańców) przyciągnęły w latach 1977—2006 aż 1,012 mln imigrantów (58,3% ogółu napływu do miast województwa), miasta średnie (20—100 tys. mieszkańców) odpowiednio 675,3 tys. imigrantów (38,9 % ogółu), zaś miasta małe (poniżej 20 tys. mieszkańców) przyjęły 49,1 tys. imigrantów (2,8% ogółu). Blisko 60% supremacji największych ośrodków miejskich w napływie towarzyszyła podobna dominacja w odpływie migracyjnym (59,3% ogółu). Dla miast średnich udział w odpływie kształtował się na poziomie 37,6%, zaś dla miast małych był równy 3,1%. Tak znaczne wielkości napływu i odpływu oznaczają dużą ruchliwość migracyjną, czego dowodem z jednej strony jest saldo migracji, a z drugiej strony są nim względne wskaźniki migracyjne.

Tabela 1

Charakterystyka migracji w miastach województwa śląskiego w latach 1977—2006

Lata	Napływ ludności			Odływ ludności			Saldo migracji		
	miasta małe	miasta średnie	miasta duże	miasta małe	miasta średnie	miasta duże	miasta małe	miasta średnie	miasta duże
	w wartościach bezwzględnych								
1977—1986	18 027	351 049	535 022	19 308	252 925	414 071	−1 281	98 124	120 951
1987—1996	14 983	193 586	300 811	14 046	178 157	276 551	937	15 429	24 260
1997—2006	16 132	130 740	176 154	15 925	164 019	247 160	207	−38 486	−71 006
1977—2006	49 142	675 375	1 011 987	49 279	595 101	937 782	−137	75 067	74 205
	współczynnik napływu ludności			współczynnik odpływu ludności			współczynnik mobilności		
	w wartościach względnych (%)								
1977—1986	19,3	26,5	22,4	20,6	19,1	17,3	39,9	45,6	39,7
1987—1996	11,4	13,7	12,4	10,7	12,6	11,4	22,2	26,4	23,7
1997—2006	12,3	9,3	7,8	12,1	11,7	11,0	24,4	21,0	18,8
1977—2006	37,9	49,4	42,9	38,0	43,5	39,7	76,0	92,8	82,6
							współczynnik efektywności migracji		
							−3,4 16,3 12,7		
							3,2 4,2 4,2		
							0,7 −11,3 −16,8		
							−0,1 6,3 3,8		

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów US w Katowicach

W sumarycznym saldzie migracji bardzo czytelnie uwidaczniają się odmienności między klasami wielkościowymi miast (tab. 1). Co prawda, *miasta duże* koncentrowały największy obrót migracyjny (napływ i odpływ), ale w wyniku słabnącej dynamiki przeobrażeń ludnościowych i transformacji ustrojowo-gospodarczej utraciły one najwięcej migrantów (saldo migracji w latach 1997—2006 rzędu -71,0 tys. osób). Pomimo znacznie mniejszego udziału w obrocie migracyjnym bilans przemieszczeń ludności dla *miast średnich* okazał się zaskakująco identyczny z bilansem dla miast dużych. Saldo migracji w latach 1977—2006 dla miast średnich było bowiem równe 75,0 tys. osób. W odniesieniu do liczby mieszkańców daje to statystycznie 5,5 migranta na 1 000 mieszkańców (dla porównania dla miast dużych jest to 3,1). Ujemna wielkość salda w latach 1977—2006 rzędu -38,5 tys. osób była zatem o połowę mniejsza w stosunku do dużych ośrodków miejskich. Z kolei *miasta małe* jedynie w latach 1977—1986 wykazywały ujemne saldo migracji, później odnotowano wielkości dodatnie, szczególnie duże w latach 1987—1996. Potwierdza to tezę o aktywizującej pozycji tych ośrodków miejskich w pierwszej fazie transformacji ustrojowo-gospodarczej.

Wśród charakterystyk względnych zawartych w tabeli 1 na uwagę zwracają następujące spostrzeżenia:

— zarówno w przypadku współczynnika napływu, jak i odpływu (jaki odsetek mieszkańców stanowi ludność napływowa/odpływowa) największe udziały wystąpiły w miastach średniej wielkości;

- współczynnik mobilności potwierdza dominującą pozycję miast średnich w przestrzennej ruchliwości ludności obszaru; odnosząc sumaryczną wielkość napływu i odpływu do stanu zaludnienia, stwierdzamy, że aż 92,8% mieszkańców miast średnich województwa śląskiego stanowili migranci; nieco mniejsze wielkości spotykamy w miastach dużych (82,6%) i w miastach małych (76,0%); pozycja miast średnich pod tym względem była niezagrożona aż do 1996 roku, kiedy to współczynnik mobilności dla miast małych osiągnął dla okresu 1997—2006 poziom 24,4%; należy pamiętać, że na przestrzenną ruchliwość mieszkańców składają się zarówno przemieszczenia lokalne (wewnątrzmijskie), regionalne (wewnątrzwojewódzkie), jak i zewnętrzne (przekraczanie granicy województwa — w kierunku innych województw, bądź za granicę); szczególnie wielkość tych ostatnich po transformacji ustrojowej ma charakter narastający (Z. Długosz, 2007);
- zasadniczym weryfikatorem wcześniejszych spostrzeżeń jest współczynnik efektywności migracji; niewielkie jego wielkości procentowe dowodzą, że stosunkowo mały odsetek migrantów pozostaje na dłużej w miejscu przemieszczeń.

Zróznicowanie przestrzenne migracji

Pierwszym elementem wskazującym na istotne różnice przestrzenne jest sumaryczne saldo migracji w latach 1977—2006 (ryc. 2). Bilans przemieszczeń ilustruje wyraźne prawidłowości terytorialne. Wschodnia część konurbacji katowickiej (Dąbrowa Górnicza, Sosnowiec) oraz Bielsko-Biała zyskały najwięcej, gdyż sumaryczna wielkość dodatniego salda migracji zawarła się tam w przedziale 20—30 tys. osób (Dąbrowa Górnicza 28,7 tys., Sosnowiec 28,2 tys., Bielsko-Biała 20,0 tys.). Największymi ubytkami pod tym względem cechowały się: Chorzów (−20,3 tys.), Jastrzębie Zdrój (−16,4 tys.), Bytom (−14,3 tys.), Zabrze (−13,3 tys.). W układzie przestrzennym mamy zatem do czynienia z trzema sytuacjami:

- w centralnej części województwa notujemy wyraźnie dwudzielny podział miast; ośrodki zachodniej i centralnej części konurbacji katowickiej wykazywały ujemny bilans migracyjny, zaś miasta części wschodniej konurbacji bilans dodatni; jest to niewątpliwie pochodną znaczących przemieszczeń ludności w latach 70. i 80. XX wieku; konurbacja rybnicka ma podobny, dwudzielny układ kształtowania się sumarycznego salda migracji, tj. część północna (Rybnik, Żory) wykazuje bilans dodatni, a część południowa (Jastrzębie Zdrój, Wodzisław Śląski) — bilans ujemny;
- w dawnym częstochowskim wielkości sumarycznego salda migracji nawiązują do ogółu zróżnicowań ludnościowych (J. Runge, 1996); miejscowości południowo-zachodniej i południowej części obszaru osiągnęły maksymalnie 10-tysięczne dodatnie saldo migracji, zaś część północno-wschodnia

i wschodnia cechuje się ujemnym saldem migracji na podobnym poziomie; na tym tle najkorzystniej wypada sama Częstochowa z bilansem rzędu +11,6 tys. osób;

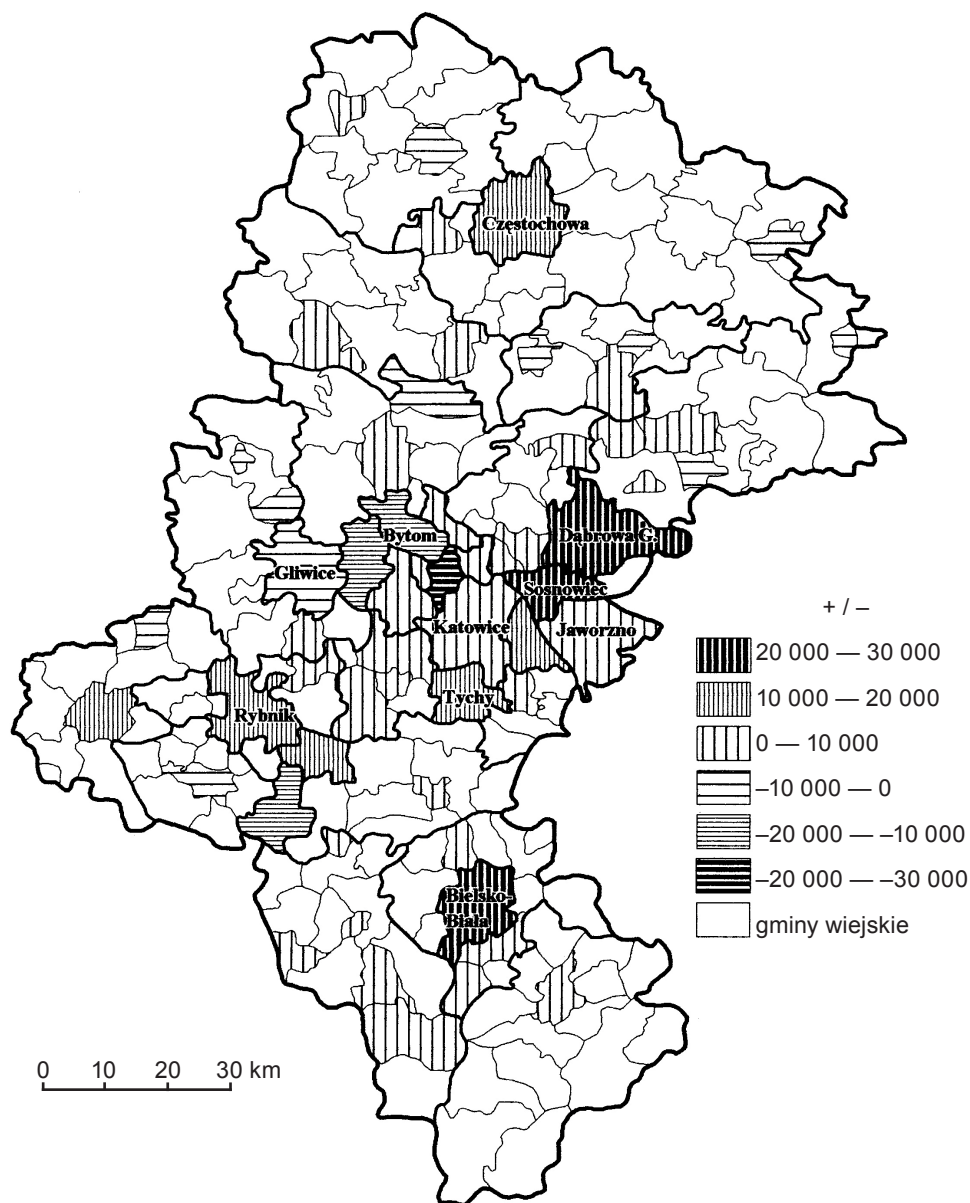
- pozostaje dawne bielskie, które wyróżnia wysokie dodatnie saldo migracji Bielska-Białej. Na tym tle wszystkie pozostałe miasta Podbeskidzia wypadają znacznie gorzej, z co prawda dodatnim saldem migracji, ale nieprzekraczającym poziomu 10 tys. osób.

Drugim zasadniczym elementem prowadzonych badań jest charakterystyka współczynnika mobilności. Ilustruje on procentową wielkość zmian miejsca zamieszkania w stosunku do lokalnego zaludnienia. Dysponowanie danymi z okresu 1977—2006 pozwoliło rozpatrywać owo zagadnienie w układzie zarówno przestrzennym, jak i czasowym, z wykorzystaniem procedury tabeli znaków (J. Runge, 2006). Elementy 1, 2 i 3 na ryc. 3 odpowiadają podokresom 1977—1986, 1987—1996 i 1997—2006, zaś elementy od A do H oznaczają typy kształtowania się poziomu współczynnika mobilności w stosunku do średniej ogólnowojewódzkiej. Typ A oznacza, że w całym rozpatrywanym wieloleciu współczynnik mobilności utrzymywał się powyżej średniej. Są to zatem miasta ze swoistą „nadreprezentacją” roli migracji w kształtowaniu się zaludnienia. Miasta tego typu tworzyły pas rozciągający się od północno-wschodnich rubieży województwa (Szczekociny), przez ośrodki Zagłębia Dąbrowskiego, centralną część konurbacji katowickiej, konurbację rybnicką, po zachodnie Podbeskidzie. Towarzyszyły temu trzy zgrupowania usytuowane w części zachodniej, na północy: Blachownia, Krzepice, Lubliniec, w części środkowej: Pyskowiec, Toszek, i południu: Kuźnia Raciborska, Racibórz.

Kolejne typy z analizowanej tabeli znaków, zwłaszcza te, w których współczynnik mobilności pozostawał w drugim i trzecim podokresie dodatni, prezentują wyraźnie odmienny układ przestrzenny. Miasta typu C, D czy E są zdecydowanie mniej liczne od miast typu A i B, a jednocześnie sytuują się mniej regularnie w przestrzeni, raczej w strefie zewnętrznej konurbacji katowickiej i rybnickiej.

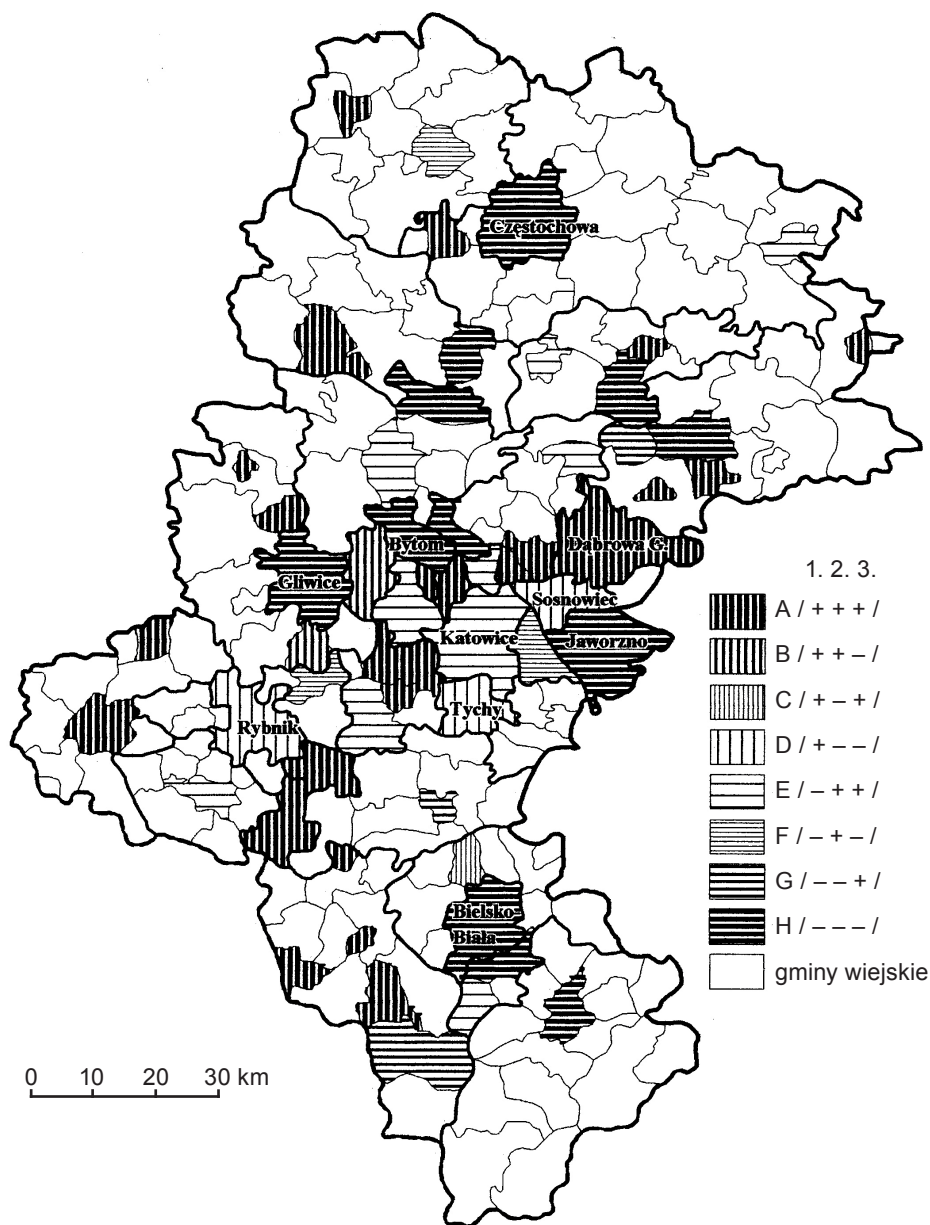
Typy z przewagą ujemnych wielkości współczynnika mobilności charakterystyczne są natomiast dla: Częstochowy, strefy przejściowej między dawnym katowickim a częstochowskim, miast krawędziowych konurbacji katowickiej (Gliwice, Bytom, Piekary Śląskie, Jaworzno) oraz Bielska-Białej.

Syntetycznym rozpatrywanym tutaj miernikiem jest współczynnik efektywności migracji. Z uwagi na znaczący wieloletni obrót migracyjny omówienie tego miernika pozwala na próbę uogólnienia zjawiska migracji. Na podstawie znanej już procedury tabeli znaków wyróżniono 8 typów zmian współczynnika efektywności migracji, które możemy interpretować w kategoriach stopniowo wzrastającej w czasie zasiedlaności migrantów. Typ A to miasta z dużym ruchem migracyjnym, a jednocześnie małą zasiedlanością. Dla wielu zatem migrantów nie był to koniec przemieszczeń. W rozkładzie przestrzennym tego typu można doszukiwać się układu strefowego, rozciągającego się z północnego-wschodu przez wschodnią część konurbacji katowickiej, Bielsko-Białą, po Ziemię Cieszyńską. Na przeciw-

Ryc. 2. Sumaryczne saldo migracji dla miast województwa śląskiego w latach 1977—2006

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów US w Katowicach

Ryc. 3. Współczynnik mobilności dla miast województwa śląskiego w latach 1977—2006

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów US w Katowicach

ległym „biegunie” owego continuum współczynnika efektywności migracji znajduje się typ H, będący odzwierciedleniem największej zasiedziałości mieszkańców. Oprócz Katowic, stolicy regionu, typ ten reprezentują także ośrodki zlokalizowane w strefie zewnętrznej konurbacji katowickiej (Pyskowice, Gliwice, Bytom)

oraz daleko na północnym-wschodzie usytuowane Szczekociny. Potwierdza to tym samym strefowo-pasowe ułożenie ośrodków miejskich reprezentujących małą zasiedziałość mieszkańców, a jednocześnie strefowo-kołową lokalizację ośrodków ze stosunkowo dużą zasiedziałością (miasta centralno-zachodniej części konurbacji katowickiej oraz trzy ośrodki konurbacji rybnickiej — Jastrzębie Zdrój, Wodzisław Śląski i Żory).

Podsumowanie

Próba uogólnienia procesów migracyjnych obserwowanych w miastach województwa katowickiego po 1977 roku prowadzi do kilku ważkich spostrzeżeń.

Zmniejszenie się wielkości przemieszczeń ludności wraz z ogólnopolskim cyklem demograficznym, a także transformacją ustrojowo-gospodarczą, wykazuje bardzo istotne zróżnicowanie przestrzenne o określonych tendencjach zmian. Burzliwa urbanizacja wschodniej części konurbacji katowickiej i rybnickiej w latach 70. XX wieku (lokalizacja Huty Katowice, kopalń węgla kamiennego) uwidoczniła się zwłaszcza w postaci znacznych migracji wewnętrznych i zewnętrznych.

Widoczna jest strefowość zachodzących zmian, zwłaszcza w układzie: zachodnio-centralna część województwa oraz część wschodnia. O ile w pierwszej z nich migracje ludności nie „zaburzyły” zbyt wiele zastanych struktur demograficzno-społecznych (relatywnie duża zasiedziałość mieszkańców), o tyle w części wschodniej konurbacji, jak i w zachodnio-centralnej części Podbeskidzia sytuacja była odwrotna. Obserwowano tu relatywnie małą zasiedziałość mieszkańców. Ewementem w tym względzie na skalę ogólnowojewódzką jest Jaworze (w bezpośrednim sąsiedztwie Bielska-Białej) z ponad 20% odsetkiem ludności napływowej w liczbie mieszkańców.

Analiza zmian odsetka ludności napływowej w poszczególnych miejscowościach województwa po 1971 roku wyraźnie wskazuje na występowanie aż „trzech typów zmian przestrzennych. tj. *wektorowego*, wyraźnie skierowanego terytorialnie (powiaty: będziński, bieruńsko-lędziński, częstochowski, lubliniecki, mikołowski, zawierciański, żywiecki); *dwukierunkowego* (powiaty: cieszyński, gliwicki, kłobucki, myszkowski, tarnogórski); oraz *koncentrycznego* (powiaty: bielski, pszczyński). Najliczniejszy w województwie śląskim okazał się model wektorowy, występujący zwłaszcza w powiecie częstochowskim. Warto zwrócić uwagę na to, że o ile w północnej i środkowej części województwa reprezentowane są typy wektorowy (7 przypadków) i dwukierunkowy (5 przypadków), o tyle w południowej części spotykamy model koncentryczny. Takie zróżnicowanie kierunków zmian migracyjnych — szerzej tendencji urbanizacyjnych — potwierdza wskazywany wielokrotnie w literaturze brak jednorodności charakteru przemian demograficzno-społecznych rozpatrywanego obszaru” (J. Runge, 2005, s. 201).

O ile konurbacja katowicka cechuje się ogólnie przeciętnym natężeniem procesów urbanizacyjnych w jej bezpośrednim otoczeniu, co jest wynikiem osiągniętego już znacznie wcześniej dużego stopnia zurbanizowania, o tyle w otoczeniu ośrodków subregionalnych widoczna jest już od lat 70. XX wieku wektorowa (Częstochowa) oraz koncentryczna suburbanizacja (Bielsko-Biała). Z kolei urbanizacja konurbacji rybnickiej lat. 60. i 70. przekształciła się w latach 90. XX stulecia w fazę suburbanizacji (J. Runge, 2005, 2006).

Literatura

- Długosz Z., 2007: *Wybrane aspekty stałej emigracji ludności z Polski za granicę po 1989 roku*. „Czasopismo Geograficzne” [Wrocław], z. 1—2, s. 3—22.
- Runge J., 1996: *Struktura rynku pracy regionu tradycyjnego i jego otoczenia na przykładzie województwa katowickiego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Runge J., 1998: *Spatial mobility of population in the voivodship of Katowice with respect to the socio-economic transformation in the region*. „Polish Population Review” [Central Statistical Office, Warsaw], no 13, s. 119—130.
- Runge J., 2005: *Urbanizacja i jej konsekwencje w regionie katowickim — mity a rzeczywistość*. W: I. Jażdżewska, red.: *XVIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście: Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*. Łódź: Uniwersytet Łódzki, s. 193—202.
- Runge J., 2006: *Social transformations in the Katowice region*. In: D. Szymańska, B. Hołowiecka, eds.: *Bulletin of Geography. Socio-economic Series, Nicolaus Copernicus University*. No 6. Toruń: UMK, s. 131—144.
- Runge J., 2007: *Region tradycyjny Europy Środkowej i jego problemy w okresie transformacji ustrojowo-gospodarczej*. W: I. Kiniorska, S. Sala, red.: *Rola geografii społeczno-ekonomicznej w badaniach regionalnych*. Kielce: Instytut Geografii AŚ, s. 15—25.
- Runge J., Kłosowski F., 2000: *Migracje ludności miast województwa śląskiego w latach 1977—1997*. W: D. Szymańska, red.: *Procesy i formy ruchliwości przestrzennej ludności w okresie przemian ustrojowych*. Toruń: UMK, s. 121—133.
- Rykiel Z., 1985: *Zagadnienie regionalnych systemów osadniczych*. Warszawa: PAN.
- Rykiel Z., 1991: *Rozwój regionów stykowych w teorii i w badaniach empirycznych*. Wrocław: Ossolineum.
- Szajnowska-Wysocka A., 1989: *Migracje ludności w konurbacji górnośląskiej. Synteza cyklu publikacji*. W: „Geographia. Studia et dissertationes”. T. 13. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 41—59.